

Людмила Посохова

**Інтелектуали Харківського колегіуму
другої половини XVIII — початку XIX століття:
мереживо зв'язків і взаємин**

Як відомо, одним із соціокультурних феноменів ранньомодерної доби стала так звана «Республіка вченості» (*Respublica Literaria*, *Republique des Lettres*) — віртуальне співтовариство європейських інтелектуалів¹. Формування культурного простору, що їх поєднував, тривало упродовж XVI—XVIII століть і мало свою специфіку в різних регіонах, але це явище зазвичай пов'язують лише із Заходом. Отож постає питання: чи спостерігався подібний процес на українських теренах, і коли так, то в чому була його особливість?

Почати варто з того, що появу викладацьких корпорацій у єзуїтських колегіумах, Києво-Могилянській колегії та в інших навчальних закладах було зафіксовано ще в XVII столітті. Це явище донедавна, на жаль, не привертало уваги дослідників, і лише впродовж двох останніх десятиліть світ побачили перші студії з історії навчальних закладів Товариства Ісуса, що діяли на українській території². Серед іншого, тут було згадано й стосунки між виклада-

¹ Огляд західної історіографії, а також міркування про сам термін і ознаки «Республіки вченості» у різні періоди її існування див.: Трофимова В. С. «Республіка учености»: идея, идеал и виртуальное сообщество европейских интеллектуалов XV–XVIII веков // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 20. Москва, 2007. С. 90–99; Стогова А. В. *Respublica Literaria XVII века как сообщество корреспондентов (по письмам Ги Патена)* // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 36. Москва, 2011. С. 60–62.

² Яковенко Н. *Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI — середини XVII ст.* // Київська старовина (далі — КС). 1997, № 1/2. С. 11–

чами колегіумів і чинники, які впливали на формування специфічних рис цієї спільноти³. Що ж до Києво-Могилянської академії, то хоч персоналії її професорів розглянуто в багатьох працях кінця XIX — початку XX століття, але тільки останнім часом з'явилися розвідки, які показують їхню діяльність на ширшому тлі української культури⁴ чи реконструюють систему цінностей на прикладі окремих осіб⁵. Утім, пріоритетна увага до могилянського навчального закладу призводить до певного викривлення — таке враження, ніби Києво-Могилянська академія була єдиним осередком, що об'єднував тогочасних інтелектуалів.

Ця стаття, натомість, пропонує погляд під таким кутом зору на православні колегіуми (Чернігівський, Харківський та Переяславський)⁶, які діяли впродовж XVIII століття в Гетьманщині й на Слобожанщині й навколо яких теж поступово формувалися певні «інтелектуальні співтовариства». Оскільки понят-

27; Яковенко Н. *Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів (спроба «колективного портрета») // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття*. К., 2012. С. 249–290; Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI — середини XVII ст.* Львів, 2005; Серяков С. *Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1648–1675 рр.* // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 119–126; Серяков С. *Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1675–1700 рр.* // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, Вип. 10. 2006. С. 582–593; Серяков С. *Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр.* // Київська Академія (далі — КА). Вип. 8. К., 2010. С. 92–111.

³ Stasiewicz-Jasiukowa I. *O kondycji naukowej jezuitów polskich (od roku 1773 do XXI wieku) // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej*. Kraków; Warszawa, 2004. S. 15–19.

⁴ Див. статті збірки: *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Збірник на пошану пам'яті проф. Валерії Нічик / Ред. Лариса Довга, Наталя Яковенко. К., 2005. Див. також: Кагамлик С. *Інтелектуальне середовище могилянців у Києво-Печерській лаврі (XVIII ст.)* // КА. Вип. 2–3. К., 2006. С. 177–196.

⁵ Довга Л. *Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)*. Львів; Київ, 2012.

⁶ Докладно про православні колегіуми див.: Посохова Л. Ю. *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст.* Харків, 2011.

та *Respublica Literaria* доволі пливке, та й самі уявлення про «вчечність» зазнавали час від часу модифікації, належить застерегти, що в цій статті під «інтелектуальним співтовариством» я матиму на увазі людей книжної культури незалежно від того, чи це було їхнім фаховим обов'язком викладачів, чи аматорськими зусиллями в неформальних світських культурних осередках або в монастирях. Також важливо відзначити, що в даному випадку буде розмежовано поняття «спільнота» і «співтовариство», різниця між якими постулюється як різниця між ідеальними типами «інститут» і «союз» у категоріях Макса Вебера⁷. Метою дослідження є виявити форми комунікації, інтелектуальної взаємодії, обміну ідеями, символами, ідеологіями, текстами, думками тих людей, які в той чи той спосіб були пов'язані з Харківським колегіумом другої половини XVIII — початку XIX століття. При встановленні кола «ключових персонажів» застосовано методологію просопографічного дослідження, як основний методологічний інструментарій розвідки використано методи мережевого аналізу й реконструкції моделей інтелектуальних мереж, що їх запропонували Рендал Колінз (Randall Collins) і Мануель Кастельс (Manuel Castells)⁸ (серед перспективних спроб застосувати мережевий аналіз можна загадати статтю Ірини Колесник про інтелектуальні співтовариства України XIX століття⁹).

Вивчення культурних зв'язків між інтелектуалами Гетьманщини і Слобожанщини суттєво ускладнює стан документальної бази — набагато біднішої порівняно із західними матеріалами такого змісту. Зокрема, джерела з історії православних колегіумів містять украй мало прямої інформації про взаємини викладачів, а також про контакти професорів з іншими особами. Аналізуючи ділову документацію й матеріали особового походження, зазвичай науковець вишукує або поодинокі згадки, або приховану інформацію. Тому в цій розвідці особливий акцент зроблено на листуванні, оскільки саме епістолярні зв'язки породжували різноманітні мережі

⁷ Вебер М. *Избранные произведения*. Москва, 1990. С. 515, 519, 537–539.

⁸ Коллинз Р. *Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения* / Перевод Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм. Новосибирск, 2002.

⁹ Колесник І. І. *Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття* // Український історичний журнал. 2008, № 1. С. 169–193.

відносин і власне конструювали їх понад віковими різницями й конфесійною належністю¹⁰.

Спираючись на моделювання інтелектуальних мереж Рендалом Колінзом¹¹, внутрішню структуру зв'язків такого типу, що їх було сформовано в Харківському колегіумі й навколо нього, можна визначити як подвійну. З одного боку, її складали вертикальні ланцюжки («міжпоколіннєві мережі»), тобто контакти типу «учитель/учень», а з другого — «горизонтальні альянси», тобто спілкування груп інтелектуалів. Аналіз обох мереж передбачає перш за все збирання інформації про якомога ширше коло осіб, причетних до певного «культурного виробництва».

У нашому випадку таке дослідження вже було розпочато шляхом створення бази даних про викладачів «латинських шкіл», яка на сьогодні охоплює інформацію про 101 професора Харківського колегіуму і ще трьох осіб, що викладали не лише тут, а й в інших колегіумах¹². До укладання бази було залучено різноманітні джерела, а кожен персоналію доповнювали відповідні атрибути (20 полів), де зафіксовано соціальне походження особи, місце навчання, тривалість викладання в колегіумі тощо. Це дозволило не лише реконструювати «узагальнений портрет» викладача, а й спростувати чимало стереотипів, що сформувалися на прикладах біографій окремих (зазвичай відомих) осіб. Скажімо, обговорюючи соціальне походження викладачів Харківського колегіуму, можемо констатувати, що хоч більшість з-поміж них походила із родин духовенства, як вважали досі, проте не бракувало й вихідців зі шляхетських (дворянських), мішанських та козацьких сімей¹³. Те саме стосується і

¹⁰ У працях, присвячених феноменові *Respublica Literaria*, обов'язково наголошують на ролі листування між інтелектуалами і його кардинальній відмінності від епістолярної спадщини Античності чи Середньовіччя (див. історіографію питання: Трофимова В. С. «Республика учености»: идея, идеал и виртуальное сообщество европейских интеллектуалов XV–XVIII веков. С. 92–93).

¹¹ Коллинз Р. *Социология философий*. С. 47–52.

¹² База даних викладачів Харківського колегіуму є складовою бази «Викладачі православних колегіумів», до якої внесено інформацію про 255 осіб, з яких 101 викладала у Харківському, 75 — у Чернігівському, 75 — у Переяславському колегіумах, а четверо працювали у двох колегіумах. Див. докладніше: Посохова Л. Ю. *На перехресті культур, традицій, епох*. С. 238–252.

¹³ Пор.: Посохова Л. Ю. *На перехресті культур, традицій, епох*. С. 238–239, 381 (табл. 4, 5).

структури викладацького корпусу: зібрана в базі даних інформація показала, що кількість вчителів-монахів колегіуму поступово меншала, особливо в другій половині XVIII століття, натомість зросло число білого духовенства і світських осіб¹⁴. Приміром, якщо у 1741/42 навчальному році серед семи вчителів лише троє були світськими людьми, зокрема професор філософії Стефан Вітинський¹⁵, то 1801 року на вісім викладачів припадало тільки двоє духовних осіб, причому ректор Андрій Прокопович належав до білого духовенства¹⁶. Такі спостереження є надзвичайно важливими, адже вони дають змогу побачити, що інтелектуальне середовище харківського навчального осередку не було соціально замкненим, як досі вважали.

Аналіз біографій професорів Харківського колегіуму дозволяє говорити про три основних типи викладачів (це було притаманно й решті «латинських шкіл» Гетьманщини і Слобожанщини). Найраніше серед них сформувався тип викладача-монаха, ці люди зазвичай працювали в колегіумі тривалий час і нерідко потому отримували «підвищення» (Йов Базилевич, Йоакимф Карпинський). Другий тип — це вчитель, що почав викладати відразу по завершенні власних студій: число таких помітно зросло (у понад два рази) на третю чверть XVIII століття, причому вони розпочинали роботу з нижчих класів, а за рік-два більшість залишала колегіум, обираючи церковну чи світську кар'єру. Врешті, до третього типу належали т. зв. «професійні викладачі», поява яких припадає на другу чверть XVIII століття. Ці люди працювали в колегіумах тривалий час, а згодом учителювали в інших церковних і світських навчальних закладах у різних регіонах Російської імперії (наприклад, Андрій Прокопович). Життєві шляхи представників першої і третьої груп свідчать про високий рівень освіти, «фаховий» досвід, наполегливу інтелектуальну працю (читання навчальних курсів, проповід-

¹⁴ У середині XVIII століття число вчителів-ченців у всіх колегіумах складало 41,3%, а наприкінці століття — 21,4% від загальної кількості викладачів. Число білого духовенства зросло з середини до кінця століття з 22,2% до 25,2% відповідно. Число світських осіб зросло за цей же проміжок часу з 36,5% до 53,4%.

¹⁵ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України [далі — ВР ІЛ]. Ф. 37, спр. 360. Арк. 26.

¹⁶ Державний архів Харківської області [далі — ДАХО]. Ф. 40, оп. 1, спр. 217. Арк. 2—17.

ництво, письменництво та наукові заняття), відносну мобільність, поважний соціальний статус. Зі сказаного випливає, що власне викладачі-монахи і «професійні» професори були саме тими людьми, навколо яких формувалися горизонтальні й вертикальні зв'язки всередині й поза харківськими «латинськими школами».

Паралельно зі збиранням даних про викладачів накопичувалися відомості про осіб, які тією чи тією мірою були причетні до колегіуму: вихованців, їхніх родичів і приятелів, представників місцевої церковної і світської еліт. Ця база даних на сьогодні нараховує кількадесят осіб, а її розробка триває.

Наступний шабель реконструкції інтелектуальних мереж, згідно з моделлю Колінза, передбачає «ранжирування» інтелектуалів за рівнем культурно-інтелектуальної значущості, після чого належить встановити їхні міжособистісні зв'язки, зокрема, відповісти на питання, хто кому був учителем, приятелем, колегою чи опонентом і хто кого підтримував. На підставі цих інформацій, з одного боку, можна побачити «єго-мережі», а з другого — гіпотетично відтворити ширшу «інтелектуальну мапу». Розпочати шойно згадане «ранжирування», поза сумнівом, належить від Григорія Сковороди — особистості, яка має найвищий рейтинг «культурної значущості». У даному разі нас цікавитиме не так особа філософа, як та мережа, до якої він сам належав і яку творили пов'язані з Харківським колегіумом інтелектуали. Оточення, зокрема й учні Сковороди, вже привертало увагу науковців, а що мірилом категорії «учитель» виступав знаменитий філософ, зіставлення з ним призводило до нищівних оцінок решти осіб як «полуученых», «тупих схоластів», «недостойних людей» тощо¹⁷. На такі пасажі, властиві працям істориків 1920-х років, натрапляємо й у більшості пізніших радянських розвідок¹⁸. Для прикладу, до числа «гонителів» Сковороди потра-

¹⁷ Пор.: Водолаженко О. *З історії Харківського колегіуму в XVIII віці* // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. Харків, 1927, № 6. С. 122; Мазуркевич О. Р. *Література як засіб виховання в учительській діяльності і творчій спадщині Г. С. Сковороди* // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. Збірник статей. К., 1972. С. 123.

¹⁸ Пор., наприклад, серед статей збірки, присвяченої педагогічним ідеям Сковороди: Пуха І. В. *Деякі питання теорії навчання в спадщині Г. С. Сковороди* // Там само. С. 109.

пив професор риторики Михайло Шванський¹⁹, хоч дослідники ХІХ століття вважали його одним із найталановитіших викладачів Харківського колегіуму. Варто додати, що оцінкові штампи радянської історіографії впливають на образ харківського професора до сьогодні: наприклад, Володимир Микитась без жодної підстави зарахував до «переслідувачів» Сковороди ректора цього закладу Йова Базилевича²⁰. Водночас, поруч із подібними характеристиками, натрапляємо на наївну глорифікацію, коли всі без винятку вчителі постають «блискучими науковцями» й «видатними педагогами», що не менш, ніж очорнення, шкодить розумінню викладацького колективу і взаємин між професорами.

При «ранжируванні» інтелектуалів за «культурною значущістю» на її вищих щаблях належить, окрім Сковороди, поставити у ХVІІІ столітті белгородського єпископа Самуїла Миславського, Йова Базилевича та Лаврентія Кордета — професорів, що очолювали Харківський колегіум. Пізніше, на зламі ХVІІІ—ХІХ століть, такими особами були харківський єпископ Христофор Сулима й викладач, а згодом ректор Андрій Прокопович. За критерій «культурної значущості» слугувало число згадок про цих людей у листах, а також їх оцінка у творах викладачів і вихованців. Особливу увагу до листування в цьому випадку зумовлює те, що «офіційні канали» наукової комунікації (університетські диспути, наукова періодика чи наукові зібрання) в Україні шойно зароджувалися, тож власне листи були своєрідним засобом, який уможлиблював інтелектуальне спілкування всередині співтовариства.

У внутрішній структурі інтелектуальної мережі Харківського колегіуму другої половини ХVІІІ — початку ХІХ століття добре простежуються так звані «вертикальні ланцюжки», тобто притаманні усім навчальним інституціям зв'язки між учителем і його учнями. За наочний доказ цього служить те, що чимало найближчих учнів Григорія Сковороди, Лаврентія Кордета, Йова Базилевича та Андрія Прокоповича обирали кар'єру викладача й починали працювати в харківських «латинських школах»²¹. Це спостережен-

¹⁹ Ніженець А. М. *На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум*. Харків, 1970. С. 112–116.

²⁰ Микитась В. *Давньоукраїнські студенти і професори*. К., 1994. С. 139.

²¹ Див., зокрема, про учнів Сковороди: Ніженець А. М. *На зламі двох світів*. С. 137, 158, 160.

ня підтверджують біографії Михайла Ковалинського, Василя Двигубського, Василя Снісарєва і Федора Татарського²², чие викладання розпочиналося наприкінці 1760-х років. За ними йшло наступне покоління: Іван Двигубський, Яків Толмачов, Андрій Прокопович. Між цими генераціями викладачів і вихованців існували тісні стосунки, одним із найяскравіших прикладів чого є дружба між Григорієм Сковородою і його учнем Михайлом Ковалинським, який згодом став першим біографом учителя²³. Наставницький характер таких взаємин добре передають листи Сковороди, який ділився роздумами зі своїми вихованцями, давав їм поради щодо навчання, кола читання тощо. Наприклад, викладаючи в Харківському колегіумі, він 1762 року писав до Ковалинського: «Май на увазі, доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких муз», а 1763 року знову повторював: «Люби грецькі музи разом з добродетеллю»²⁴. У другому зі згаданих листів він пише про префекта колегіуму Лаврентія Кордета: «Вислухай, мій милий, про що я вчора дізнався від нашого преподобного і найученішого префекта, коли йшлося про підступність неправедних»²⁵. Ковалинський також описує у своїх спогадах прогулянки зі Сковородою, під час яких вони милувалися краєвидами, обговорювали філософські, світоглядні й життєві проблеми²⁶, що, очевидно, теж належало до певного канону спілкування між учителем/учнем.

Той-таки Михайло Ковалинський листувався ще з одним своїм наставником — Лаврентієм Кордетом, і його листи є виразним взірцем комунікації в жанрі «лист учня до вчителя». Ковалинський, зокрема, повідомляв про повернення із закордонної освітньої подорожі й навчання у Страсбурзькому університеті, писав, що сподівається докладніше розповісти про враження при зустрічі й посилав колишньому наставникові свою спробу «оди», додавши: «Вы нас учили поэзии, вам подобают плоды». Типово для жанру

²² Посохова Л. Ю. *Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.)*. Харків, 1999. С. 144–145.

²³ Михайло Ковалинський після закінчення Харківського колегіуму викладав у ньому, пізніше став куратором Московського університету.

²⁴ Сковорода Г. С. *Листи до М. Ковалинського* // Сковорода Г. С. *Повне зібрання творів*. У 2 т. К., 1973. Т. 2. С. 223, 332.

²⁵ Там само. С. 332.

²⁶ Ковалинський М. *Жизнь Григорія Сковороди* // Там само. С. 57.

листів «учня до вчителя» звучить і примітка Ковалинського: «Пишу к вам не по форме чина, а по штилю дружбы. Я давно вас люблю и почитаю и потому лишние титулы оставляю»²⁷. На «учнівсько-професорський» характер взаємин Ковалинського з Кордетом указує й те, що, найімовірніше, саме він надіслав ректорові свій переклад із французької одного з творів д'Аламбера, що його зафіксовано в особистій бібліотеці Кордета²⁸.

Листування Ковалинського з Лаврентієм Кордетом може слугувати опосередкованим доказом того, що в Харківському колегіумі існували не тільки односпрямовані напучувальні контакти «учитель учневі», але й творилася певна мережа комунікації між наставниками та їхніми вихованцями. На це, серед іншого, вказує приклад багаторічного письмового спілкування Андрія Прокоповича з колишнім вихованцем Миколою Михайловичем Лонгіновим, який згодом обійняв високі державні посади²⁹, чи лист-привітання Прокоповичу від його учня Івана Свечинського (від 30 листопада 1801 року)³⁰, тоді вже студента Медичної колегії в Петербурзі. Хоч це поздоровлення нагадує панегіричні вітальні вірші, студент наголосив на дружньому ставленні до свого вчителя: «Язык мой здесь не лесть сплетает»³¹.

Аналізуючи особливості стосунків «учитель/учень», слід брати до уваги, що суспільству XVIII століття загалом і колегіумським соціумам зокрема було притаманне уявлення про незаперечний моральний авторитет старшого. Це теж знаходило свій прояв у листах професорів до вихованців, за виразний приклад чого може стати лист ректора Йова Базилевича (лютий 1764 року), адресований учневі Симеону Шабельському (представникові відомої на Сло-

²⁷ *Материалы для истории Курской епархии // Курские епархиальные ведомости. Часть неофициальная* [далі – КЕВ]. 1891, № 20. С. 365.

²⁸ [Д'Аламбер, Жан]. *Записки Христины королевы шведской с примечаниями г. Д'Аламберта* / Переведено с французского языка [Михаилом Коваленским]. СПб., 1774.

²⁹ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (г. Москва) [далі – ОР РГБ]. Ф. 32, картон 16, д. 33. Л. 1.

³⁰ Іван Свечинський знаний як автор декількох повістей, надрукованих на початку XIX століття.

³¹ Лашенков Н. *Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // Харьковский сборник*. Вып. 9. 1895. С. 133.

божанщині дворянської родини). Ректор картає хлопця за те, що той часто буває в товаристві недостойних людей, «призрев науки, к изучению которых сюда послан», і погрожує, що коли гуляка не виправиться, то може бути «безславно удаленным и от студенческого братства, и от моей науки»³². Водночас, загальну тональність листа швидше визначає турбота й доброзичливість, на чому наголошено й у підписі: «От души тебе благожелающей». Про вікову ієрархію й патерналізм у взаєминах між вихованцями й викладачами, а також між молодшими і старшими учнями в переяславських «латинських школах» згадує також їхній колишній студент Ілля Тимковський, згодом професор Харківського університету³³. На схожі акценти натрапляємо й у інших спогадах, де зазначалося, що вчителі були для підопічних «в благоговении, как полубоги»³⁴. Заразом бачимо з уже наведених прикладів листування колишніх учнів зі своїми наставниками, що паралельно побутували й інші форми взаємин, які спиралися не так на патріархальну модель стосунків «батько/син», як на контакти типу «студент/професор», що є однією з ознак інтелектуального співтовариства.

«Вертикальні ланцюжки» між учнями й викладачами дають змогу простежити існування взаємопов'язаних груп інтелектуалів. Це підтверджується стосунками, що їх підтримували «через покоління». Яскраве свідчення таких контактів бачимо в мемуарах колишнього студента колегіуму Федора Луб'яновського, який згадував, що Сковорода один-два рази на рік приходив до Харкова, щоб «повидатся с другом своим», учителем колегіуму Іваном Двигубським³⁵, і саме в нього Луб'яновський зустрів Сковороду³⁶. «Між-

³² Цит. за: Войтков А. Н. *Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776)* // Труды Киевской духовной академии. 1903, № 6. С. 324.

³³ Тимковский И. Ф. *Мое определение в службу* // Москвитянин. 1852, № 17. С. 21.

³⁴ Демидовский В. *Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века* // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1876, № 11. С. 431.

³⁵ Федір Луб'яновський — сенатор, літератор, мемуарист. Іван Двигубський згодом стане відомим природодослідником, професором Московського університету.

³⁶ Лубяновский Ф. П. *Воспоминания* // Русский архив. Вып. 1. 1872. С. 107.

поколінняві мережі» можна реконструювати й за епізодами, що пов'язані з «викликами» харківських професорів до «столичних» (чи інших) навчальних закладів або призначенням їх на архієрейські пости. За першої нагоди вони відразу починали збирати своїх колишніх учнів — молодих учителів та колег.

Реконструкція структури інтелектуальної мережі, яка утворилася в Харківському колегіумі й навколо нього, також передбачає відтворення «горизонтальних альянсів». Такі стосунки стануть виразними, коли ми нанесемо на віртуальну «інтелектуальну мапу» ключові персони, біля яких було сконцентровано тогочасне культурне життя, тобто зафіксуємо контакти цих осіб як з відомими, так і з пересічними людьми. Почати варто із горизонтальних альянсів між колегами. Попри те, що в історіографії традиційно роблять акцент на переслідуванні Сковороди з боку керівництва/влади й непорозуміннях і інтригах викладачів, у нього було чимало не тільки учнів, а й приятелів-однодумців серед колег. За переказами, в Переяславському колегіумі з філософом приятелювали викладачі Йоан Леванда і Степан Гречка (навчав тут з 1764 по 1784 рік)³⁷. Особливе місце серед друзів Сковороди в Харківському навчальному закладі належить Лаврентію Кордету³⁸, з яким він товаришував під час учителювання й неодноразово зустрічався після того, як залишив колегіум. Прикметно, що приятельські стосунки пов'язували також Лаврентія Кордета і Йова Базилевича. Зміст їхнього листування свідчить про тривале спілкування, темами якого завжди залишалися проблеми організації навчання в колегіумі³⁹. Адресатом Йова був і Сковорода, чий лист вказує на порозуміння й довірчі взаємини між ними⁴⁰. Зокрема, звертаючись до Базилевича в листі 18 квіт-

³⁷ Данилевский Г. П. *Сковорода, украинский писатель XVIII века* // *Основа*. 1862, № 8. С. 20; *Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии* // *Полтавские губернские ведомости*. 1862, № 52. С. 435.

³⁸ Докладніше про Лаврентія Кордета див.: Посохова Л. Ю. *Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета* // *КА*. Вип.11. К., 2013. С. 107–134.

³⁹ Танков А. *Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке* // *КЕВ*. 1897, № 37. С. 719.

⁴⁰ Цей лист заперечує думку Володимира Микитася про належність Йова Базилевича до «переслідувачів» Сковороди. Якби так, то навряд чи б Сковорода писав Йову про свого приятеля.

ня 1765 року, Сковорода описував таланти свого друга Лаврентія Кордета так: «О філософских его сугубильностях, даже до четвертого неба проницающих, нѣтъ чего уже и говорить»⁴¹. Така висока оцінка, ймовірно, ґрунтувалася й на обізнаності Кордета із сучасними йому філософськими концепціями, адже «філософський» сегмент його приватної бібліотеки вказує, що свій навчальний курс він провадив за вольфганським взірцем, який запровадив митрополит Тимофій Щербацький у Києво-Могилянській академії ще з 1755 року, відколи у викладанні запанувала «епоха Баумейстера»⁴². У книгозбірні достойника зафіксовано чимало посібників Фридриха Кристиана Баумейстера (Friedrich Christian Baumeister) з логіки, натурфілософії та метафізики латинською й російською мовами, праці ще одного представника цього напрямку Йогана Готліба Гайнеція (Johann Gottlieb Heinessius), декілька книжок французьких філософів-просвітників (наприклад, «Філософські листи» Вольтера), студії з «фізики», себто натурфілософії Михайла Ломоносова, тощо. Ця бібліотека була добре впорядкованим зібранням сучасних наукових праць. Книгозбірні Лаврентія Кордета, харківського префекта Йоакима Карпинського⁴³ (191 книга)⁴⁴ та деяких інших викладачів свідчать, що до елементів професорського «стилю життя» належало колекціонування новинок як навчальної, так і наукової літератури.

Лист Григорія Сковороди до Йова Базилевича із характеристикою Лаврентія Кордета важливий не тільки як доказ дружніх стосунків між ними, а й через зафіксовану в ньому практику рекомендацій на професорство, коли наголошувалося на здібностях кандидата до викладання певного курсу. Такого змісту листування з розлогими оцінками претендентів спостерігаємо не відразу після появи колегіумів. У перші десятиліття існування харківських «ла-

⁴¹ Сковорода Г. С. *Лист до Юва Базилевича, 18 квітня 1765 р.* // Сковорода Г. С. *Повне зібрання творів*. Т. 2. С. 391.

⁴² Про обставини й дискусію довкола остаточного витіснення єзуїтської неосхоластики з викладацьких практик Києво-Могилянської академії див.: Симчич М. *Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст.* // КА. Вип. 2–3. К., 2006. С. 74–85.

⁴³ Йоаким Карпинський пізніше очолював декілька семінарій у Російській імперії, переклав латиною «Духовний регламент».

⁴⁴ Див. її опис: *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии*. Отд. II (1721–1795). К., 1907. Т. 4. С. 285–291.

тинських шкіл» проблема викладацьких кадрів стояла настільки гостро, що белгородські єпископи зверталися до своєї *alma mater*, Києво-Могилянської академії, й до настоятелів монастирів із проханнями надіслати здатних до викладання монахів. Владика Єпіфаній Тихорський домігся від Синоду спеціального дозволу набрати до новоутвореного харківського закладу вчителів із Київської єпархії (Синод задовольнив це прохання, прийнявши відповідну постанову 22 лютого 1727 року⁴⁵). Утім, завдяки відкриттю філософського й богословського класів, у Харківському колегіумі вже наприкінці 1730-х років працювали викладачі, що прослухали «повний курс» у цьому закладі.

Після того, як дефіцит професорських кадрів було подолано, десь від середини століття в листах керівництва і професорів дедалі частіше натрапляємо на похвалу талантів і здібностей до викладання їхніх учнів чи потенційних колег. Наприклад, у листі 1760 року до белгородського єпископа Йоасафа Миткевича харківський ректор Костянтин Бродський зазначав, що йому й учителям стало відомо про перебування в Белгороді іноземця з доброю освітою, знавця німецької і французької мов Герца, якому запропонували (і він погодився) викладати ці дисципліни в колегіумі⁴⁶. Вартою уваги деталю в цьому листі є те, що ректор згадує про обговорення кандидатури Герца з учителями, тобто виступає від імені «корпорації». Ось ще приклади: 1788 року астраханський архієпископ звернувся до белгородського єпископа з проханням надіслати студентів Харківського колегіуму на викладання в Астраханській семінарії, бо, як тут читаємо, «епархия Вашего Преосвященства преизбыточествует людьми учеными и способными к отправлению возложенных на них каких-либо должностей, моя же напротив крайне недостаточествует»⁴⁷; таке саме прохання 1790 року надійшло від ректора Херсонської семінарії, і його теж було задоволено⁴⁸.

⁴⁵ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. 1-я серия. СПб., 1879. Т. V (1727). № 1911.

⁴⁶ Цит. за: Стеллецкий Н. *Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году* // Вера и Разум. 1895. Т. 1, ч. 2. С. 223–224.

⁴⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ [далі – ЦДІАК України]. Ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 1515.

⁴⁸ Там само. Спр. 1838.

Показово, що в атестаціях/рекомендаціях колег дедалі частіше натрапляємо на засвідчення потенційних здібностей не лише до викладання, а й до наукової праці. Саме так белгородський єпископ Самуїл Миславський рекомендував Лаврентія Кордета голові «Вольного Российского собрания», кураторові Московського університету Івану Івановичу Меліссіно, коли той попросив знайти фахівця, який би переглянув і доповнив статті про Слобожанщину в географічному словнику⁴⁹. Після того, як цю роботу було виконано, Миславський 1772 року листовно обговорював із Кордетом перспективи його обрання членом «Вольного Российского собрания»⁵⁰ і дав йому відповідну рекомендацію (а принагідно радив попрацювати над удосконаленням російської мови)⁵¹. Ще одним прикладом такої взаємопідтримки є те, що колишній учень Кордета, Михайло Ковалинський, рекомендував його Григорію Теплому, членові Імператорської Академії наук і мистецтв⁵².

Серед решти професійних переваг, що на них наголошували в листуванні особи, пов'язані з Харківським колегіумом, як такий собі критерій належності до інтелектуального співтовариства «своїх», було знання латини та іноземних мов. Приміром, Самуїл Миславський у листі до Лаврентія Кордета характеризував свого наступника на белгородській кафедрі Огея Колосовського як доброго знавця французької, а відтак резюмував: в «Агее найдете Самуила»⁵³; показово також, що Миславський звертався до Кордета не лише звичною формулою «Любезнейший во Христе брат и благодетель мой», а й латинським: «Reverendissime abbas et rector, fautor et frater dilectissime»⁵⁴. «Латинську ученість» увиразнюють і спогади про Йоакима Карпинського, де згадується, що колеги називали його за вільне володіння латиною «Цицероном»⁵⁵.

⁴⁹ *Материалы для истории Курской епархии* // КЕВ. 1891, № 20. С. 363.

⁵⁰ Хоч іноді пишуть, що Кордета було обрано членом «Вольного экономического общества», джерела цього не підтверджують.

⁵¹ *Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774)* // КЕВ. 1888, № 4. С. 75–76; № 5. С. 100.

⁵² *Преосвященный Самуил, епископ Белогородский* // КЕВ. 1888, № 5. С. 100.

⁵³ Там само. С. 95.

⁵⁴ Там само. С. 718.

⁵⁵ Добрынин Г. *Истинное повествование или жизнь Гавриила Добрынина, им самим написанная. 1752–1827* // Русская старина [далі – РС]. 1871. Февраль. С. 147.

Аналіз листів, що ними обмінювалися інтелектуали харківського кола, дозволяє простежити й інші прикмети «горизонтальних зв'язків», а саме: підтримання взаємин на відстані, обмін новими ідеями, обговорення актуальних подій, врешті, просто приятельське спілкування. Дослідники пов'язують це зі змінами культури читання й культури писання, що їх почали сприймати як товариський діалог, бесіду⁵⁶. За добрий приклад таких контактів править переписка Лаврентія Кордета та Йова Базилевича, ректора Харківського колегіуму часів викладання там Сквороди й Кордета, згодом переяславського єпископа. Однією з постійних тем їхнього спілкування було життя навчального закладу, події, новини, проблеми⁵⁷. Прикметною рисою «латинської ученості» в цій кореспонденції є вкраплення в тексти листів латинських фраз, а ознакою довірчого порозуміння — натяки на певні, відомі тільки обізнаним, обставини⁵⁸. Та й своє листування із Лаврентієм Кордетом Йов Базилевич називає «discursus per litteras» — бесідою за допомогою листів⁵⁹.

Ще однією особливістю епістолярних контактів є обговорення актуальних/знакових наукових і літературних творів, особливо виразне у листуванні початку 1770-х років між Лаврентієм Кордетом і Самуїлом Миславським. Белгородський єпископ, зокрема, часто радив харківському ректорові, на які праці з філософії й богослов'я варто звернути увагу. Передусім він згадає книжки Фридриха Кристіяна Баумейстера та інших представників цієї філософської школи (принагідно згадаю, що Миславський листувався із Баумейстером, професором Бранденбурзької академії, який запевняв Самуїла в тому, що його ім'я добре відоме і в цій академії, і в Сорбонні⁶⁰). Поради преосвященного не минули мар-

⁵⁶ Пор.: Стогова А. В. *Respublica Literaria XVII века как сообщество корреспондентов*. С. 62.

⁵⁷ Танков А. *Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке*. С. 719.

⁵⁸ Пор. схожий тип листування між Димитрієм Тупталом і Стефаном Яворським: Федотова М. А. *Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. Исследование и тексты*. Москва, 2005.

⁵⁹ Танков А. *Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке*. С. 719.

⁶⁰ Микитась В. Л., Колесник Є. О. *Миславський Симон Григорович (Самуїл) // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 365.

но: у приватній бібліотеці Лаврентія Кордета було широко представлено твори Баумейстера. Миславський говорив у листах і про тогочасну російську літературу: радив Кордетові купувати написані відповідно до «нового нинешнього смаку» книжки, а подеколи й рекомендував способи, якими Кордет міг би вдосконалити «стиль и смак» своєї російської мови⁶¹.

Не менш важливе місце у функціонуванні «горизонтальних альянсів» між інтелектуалами посідали книжкові новинки. На прохання надіслати ті чи ті нові друковані твори натрапляємо практично в кожному листі викладачів Харківського колегіуму, а зі щойно згаданого листування між Кордетом і Миславським видно, що єпископ регулярно надсилав до бібліотеки колегіуму й особисто Лаврентію філософські й богословські праці («трактати» Теофана Прокоповича та проповіді різних авторів), причому робив це як за власною ініціативою, так і на прохання ректора⁶². Йдеться про приватний, а не офіційний книгообмін, бо на офіційному рівні Миславський 1769 року оголосив інструкцію з докладним переліком літератури, рекомендованої для засвоєння з кожної навчальної дисципліни⁶³, тож керівництво колегіуму її закуповувало. І хоч репертуар книжок, які архієрей рекомендував офіційно та згадував у приватних листах до ректора, загалом перегукувався, проте неформальний обмін думками про нову книжкову продукцію, поза сумнівом, слід розцінити як важливий доказ контактів між інтелектуалами-одномумцями. Ба більше, Миславський у своїх листах раз у раз називає осіб, яким просить передати ті чи ті книжки (приміром, Григорієві Полетиці, архімандритові Наркису Квітці, протополу Щербацькому, Йосипові Марковичу тощо⁶⁴), і це надає дослідникові опосередковану інформацію про персональний склад інтелектуальної мережі, що сформувалася довкола Харківського колегіуму.

Поряд із обміном книжками й ідеями, «горизонтальним» контактам *Respublica Literaria* був притаманний і обмін різноманітними послугами, що їх надавали приятелям та знайомим. Прохання

⁶¹ *Преосвященный Самуил, епископ Белогородский* // КЕВ. 1888, № 3. С. 56.

⁶² *Преосвященный Самуил, епископ Белогородский* // КЕВ. 1888, № 4. С. 69, 71; № 5. С. 91, 92.

⁶³ Про цю інструкцію і книги, які в ній зазначені див.: Посохова Л. Ю. *На перехресті культур, традицій, епох*. С. 59 і далі.

⁶⁴ *Преосвященный Самуил, епископ Белогородский* // КЕВ. 1888, № 4. С. 70.

«звести» з потрібними людьми чи допомогти рідним і друзям, що опинилися в новому для себе середовищі, для харківських інтелектуалів не були дивиною. Натомість, вони виступали у ролі посередників, які на прохання своїх кореспондентів знайомили рекомендованих ними осіб із місцевою елітою. Саме так, для прикладу, Самуїл Миславський у листі від 29 квітня 1771 року просив Лаврентія Кордета представити щойно направлено до Харкова протопопа Костянтина Крижановського⁶⁵, свого колишнього колегу по Києво-Могилянській академії, учителям колегіуму й «додаткових класів», а також познайомити його «с почитними особами города»⁶⁶.

Окрім листування, «горизонтальні альянси» існували й у формі власне приятельського спілкування, зустрічей, вечірок. Важливо додати, що в них брали участь не тільки викладачі колегіуму, а й церковна та світська еліта Харкова. Обговорення тут новин чи подій інтелектуального життя могло певним чином активізувати творчу енергію або й надати поштовх для реалізації нових «проектів». Скажімо, Яків Толмачов⁶⁷ у своїх спогадах нотує, що на одній із таких зустрічей у домі харківського єпископа Христофора Сулими він зустрів Івана Рижського (першого ректора Харківського університету), який порадив йому перекласти з латини логіку, філософію та моральну філософію Баумейстера⁶⁸ (цей переклад Толмачов згодом видав у Москві⁶⁹). Поза тим, він переклав з німецької і присвятив Христофору Сулимі (вочевидь, теж не випадково) один із творів Мозеса Мендельсона (Moses Mendelssohn)⁷⁰, німецького популяризатора школи Лейбниця-Вольфа («німецького Сократа»)⁷¹.

Численні згадки про спільні обговорення планів дозволяють припускати, що й низка інших «проектів» стала результатом

⁶⁵ Про Костянтина Крижановського див.: Хижняк З. І. *Крижанівський Костянтин Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах*. С. 295.

⁶⁶ *Преосвященный Самуил, епископ Белоградский // КЕВ*. 1888, № 3. С. 59.

⁶⁷ Яків Толмачов згодом став професором Головного педагогічного інституту в Петербурзі, пізніше професором Петербурзького університету.

⁶⁸ Толмачев Я. В. *Автобиографическая записка // РС*. 1892. Т. 75. С. 707.

⁶⁹ Толмачев Я. В. *Логика с латинского вновь переведенная и исправленная*. Перевод Ф. Баумейстера. Москва, 1807.

⁷⁰ Мендельсон М. *Рассуждение о духовном свойстве души человеческой*. Москва, 1806.

⁷¹ Толмачев Я. В. *Автобиографическая записка*. С. 707.

колективного задуму. Так, наприкінці XVIII століття професор богослов'я Харківського колегіуму Андрій Прокопович разом із колегами та учнями брав участь у всіх відомих виданнях першої місцевої друкарні, створеної при приказі суспільної опіки: в одних випадках як автор, в інших — як перекладач або ініціатор публікації⁷². Згодом під його керівництвом студенти та їхні наставники переклали, щоби популяризувати сільськогосподарські знання, декілька польських календарів⁷³ і одну західну працю⁷⁴. Показово, що в усіх цих виданнях, починаючи з 1806 року, уміщували так званий «Короткий опис Слобідської України» з описом губернії, міста Харкова та Харківського колегіуму. Нагадаю, що йдеться про перші в Україні друки краєзнавчого змісту, призначені для ознайомлення ширшої публіки з особливостями й історією Слобожанщини, тож не випадково Андрія Прокоповича невдовзі обрали почесним членом Товариства наук Харківського університету.

На жаль, джерел, які відображають приватне спілкування і спільне дозвілля харківських викладачів поза стінами колегіуму, небагато. До того ж, на дослідників досі впливає усталена ще з XIX століття думка про те, що в навчальних закладах, які контролювала Церква, професори підлягали не менш суворому наглядові та порядкам, ніж учні⁷⁵. Такі висновки, базовані на матеріалі великоросійських семінарій, механічно переносять на життя українських православних колегіумів XVIII століття, хоч збережені спогади малюють зовсім інакшу атмосферу спілкування. Для прикладу, щойно згаданий Яків Толмачов через багато років по

⁷² *Месяцеслов на лето Господне 1797-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней.* Перевод с польского... в Харьковском духовном училище. Харьков, 1797; *Месяцеслов на лето господне 1799-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней.* Перевод с польского... в Харьковском духовном училище. Харьков, 199.

⁷³ *Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического известия о Слободско-Украинской губернии.* Перевод с польского. Харьков, 1806; *Хозяйственный календарь на лето Господне 1808-е.* Перевод с польского. Харьков, 1808; *Хозяйственный календарь на лето Господне 1809-е.* Перевод с польского в Харьковском коллегииуме. Харьков, 1808.

⁷⁴ Геллерт Х. Ф. *Рассуждения, извлеченные из сочинений Геллерта* [Перевод с немецкого в Харьковском коллегииуме]. Харьков, 1807.

⁷⁵ Пор.: Знаменский П. *Духовные школы в России до реформы 1808 года.* Казань, 1881. С. 413.

завершенні свого викладання у Харківському колегіумі писав, що йому «приятно тепер вспоминать о тех дружеских беседах своих сослуживцев, которые своим чистосердечием, откровенностью и остроумием оживляли эти беседы»⁷⁶. Як впливає із мемуарів Толмачова, колеги зустрічалися доволі часто, особливо на святкування іменин та ін.; приходив на такі вечірки і єпископ Христофор Сулима, про що тепло згадує автор, ба іноді бували присутніми навіть студенти колегіуму. На неформальні контакти між професорами й студентами вказують також поодинокі свідчення того, що вихованці знали захоплення своїх наставників поза їх викладацькими обов'язками. Для прикладу, через багато років після навчання у «додаткових класах» при Харківському колегіумі, на зламі XVIII–XIX століть, знаний перекладач, член Російської академії Роман Цебриков відвідав у Харкові небожа колишнього ректора Василя Базилевича⁷⁷ і при цьому згадував, що Базилевич був великим шанувальником вокальної музики й сам написав декілька духовних концертів і кантів, які замолоду подобалися йому так само, як пізніше твори Дмитра Бортнянського⁷⁸.

Приклад Харківського колегіуму підтверджує міркування Колінза про те, що успіх одного з учасників інтелектуального об'єднання зазвичай сприяє успішності решти. Можна назвати чимало випадків, коли хтось один із харківського середовища допомагав кар'єрі своїх колег, надаючи їм блискучих характеристик із похвалою ділових та персональних якостей. Так, Самуїл Миславський, пропонуючи кандидатуру Йова Базилевича на єпископство, докладно зупиняється на його здібностях і старанності викладача⁷⁹. У клопотанні перед Синодом стосовно поставлення на ректорство Лаврентія Кордета він же писав, що той «достоин того звания и по летам, и по честному своему состоянию, а паче по отличным своим дарованиям и способности к обучению богословия и к сказыванию проповедей с пользою и удовольствием

⁷⁶ Толмачев Я. В. *Автобиографическая записка*. С. 708.

⁷⁷ Василь Базилевич очолював Харківський колегіум у 1779–1798 рр., був родичем Йова Базилевича.

⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 2040, оп. 1, спр. 99. Арк. 4.

⁷⁹ Войтков А. Н. *Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украйны (1771–1776)*. С. 327.

слышащих»⁸⁰. Ще один приклад: харківський єпископ Христофор Сулима у донесенні Синодові 7 вересня 1802 року охарактеризував ректора Харківського колегіуму Андрія Прокоповича так пишномовно⁸¹, що Синод ухвалив нагородити того не митрою, як пропонував владику, а орденом св. Анни 2-го класу — на той час рідкісною відзнакою для духовенства.

Маркером приятелювання в середовищі викладачів та колегіумського начальства виступали також взаємні подарунки. Зокрема, 28 серпня 1771 року Самуїл Миславський, піднесений до сану київського митрополита, від'їжджаючи, надіслав Кордетові власну панагію. В теплом листі він додавав, що це має стати для Лаврентія передвісництвом єпископії — «неоспоримым того знаком»⁸². Взаємні презенти подеколи не тільки засвідчують міжособистісні зв'язки, а й фіксують певний стиль життя, суголосний професійним інтересам, як, наприклад, прохання надіслати якісний голландський папір. З другого боку, спілкування передбачало вітання одне одного смачними продуктами, передовсім чаєм⁸³ (наприклад, 1762 року пресвященний Йоасаф Миткевич, поздоровляючи Лаврентія Кордета із Великоднем, надіслав йому у подарунок «вместо писанки голу-ву сахару и чаю фучанского [сорт зеленого чаю. — Л. П.]»⁸⁴. Те саме стосувалося й різноманітних кулінарних раритетів. Скажімо, настоятель котрогось із воронезьких монастирів, вітаючи 1776 року Кордета з поставленням на архімандритство, жалівся, що не може послати доброї риби: «нигде сыскать не мог, ибо красной балыковой рыбы егда в нынешний год привозу не было»⁸⁵.

Доповнювали мережу горизонтальних зв'язків контакти викладачів Харківського освітнього осередку з людьми, причетними до цього чи інших навчальних закладів. Центральною темою такого листування часто була підтримка (або й захист) відповідного за-

⁸⁰ *Лаврентий (Кордет) // Русский биографический словарь.* СПб., 1914. Т. 10 (Лабзина–Ляшенко). С. 19.

⁸¹ ДАХО. Ф. 40, оп. 2, спр. 127. Арк. 1.

⁸² Танков А. *Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке.* С. 719.

⁸³ Про традиційні «чайні презенти» в середовищі духовенства див.: Яременко М. *Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // КА.* Вип. 10. К., 2012. С. 163–166.

⁸⁴ Танков А. *Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке.* С. 718.

⁸⁵ ВР ІЛ. Ф. 20, спр. 13. Арк. 79.

нагромадження своїх книгозбірень, а з другого — представників духовенства, громадських діячів, а від початку ХІХ ст. — й професорів Харківського університету. Показово, що, окрім активної «наукової комунікації» між членами цього співтовариства, вони ініціювали публічні форми інтелектуальної діяльності «назовні»: написання (чи переклад) підручників, популяризацію прикладних і наукових знань, започаткування періодичних видань. Як відомо, саме така спрямованість зусиль була притаманна представникам «Республіки ученості».